

УДК 316.34

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ ТА СТАВЛЕННЯ ДО СТАРОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ОЧИМА МОЛОДІ

Познанська Катерина Володимирівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри соціології Дніпровського державного технічного університету

У статті розглядається проблема соціального становища літніх людей у сучасному українському суспільстві. Українська нація, як і інші європейські нації, є старіючою. Згідно із демографічними показниками, кількість літніх людей перевищує кількість молоді, що породжує низку проблем, які відбиваються на всіх сферах українського соціуму. В даний час посилюється увага до геронтологічної проблематики в контексті усвідомлення статусу літніх як особливої соціальної проблеми. В статті представлено результати соціологічного дослідження практик ставлення молоді до людей похилого віку та власної старості в сучасному українському суспільстві. Виявлено, що мають місце негативні вікові стереотипи молоді стосовно труднощів, пов'язаних із старістю (самотність, бідність, низька соціальна мобільність, власна неспроможність і потреба в догляді й підтримці з боку державних інституцій). В той же час, на думку автора, такі стереотипи мають латентний, завуальований характер, поширюються й діють, в першу чергу, поза сім'єю та знаходять прояв не в агресивних формах, а в практиках виключення літніх людей із соціально престижних сфер діяльності.

Ключові слова: старість, літні люди, вікові стереотипи, соціальне становище.

В статье раскрывается проблема социального положения пожилых людей в современном украинском обществе. Украинская нация, как и другие европейские нации, является стареющей. В соответствии с демографическими показателями, численность пожилых людей превышает численность молодежи, что порождает ряд проблем, оказывающих влияние на все сферы украинского социума. В настоящее время усиливается внимание к геронтологической проблематике в контексте осознания статуса людей преклонного возраста как особой социальной проблемы. В статье представлены результаты социологического исследования практик отношения молодежи к пожилым людям и собственной старости в современном украинском обществе. Выявлено, что имеют место негативные стереотипы относительно жизненных затруднений, сопровождающих старость (одиночество, бедность, низкая социальная мобильность, собственная несостоятельность и потребность в заботе и поддержке со стороны государства). В то же время, с точки зрения автора, данные стереотипы носят латентный, завуальированный характер, распространяются и действуют, в первую очередь, вне рамок семьи и проявляются не в агрессивных формах, а в практиках исключения пожилых людей из социально престижных сфер деятельности.

Ключевые слова: старость, пожилые люди, возрастные стереотипы, социальное положение.

The article presents the problem of the social situation of elderly people in Ukrainian society. The Ukrainian nation, like other European nations, is aging. According to demographic indicators, the number of elderly people exceeds the number of young people. This circumstance raises a number of problems with echoes in all spheres of Ukrainian society. Currently, attention is focused on gerontological issues in the context of awareness of the status of the elderly as a special social problem. The analysis of the results of sociological research of the attitudes of young people to their own old age and the elderly in the modern Ukrainian society is given. The existence of negative age stereotypes or a set of negative attitudes of young people regarding the difficulties associated with age (loneliness, poverty, low social mobility, insolvency and the need for care and support of the state) have been identified. It has also been established that despite the existence of negative stereotypes of old age, they are widespread, are latent, veiled, spread and operate, first of all, outside the family and are not manifested in aggressive forms, but in practice, the exclusion of elderly people from socially prestigious spheres of consumption and management.

Keywords: old age, elderly people, age stereotypes, social status.

Однією з найбільш дискримінованих соціально-демографічних груп в сучасному українському суспільстві, на наш погляд, є літні люди у віці від 65 років. Ця категорія населення є доволі чисельною. Покоління людей, які народилися в повоєнні роки в СРСР, чия молодість припала на індустріальну епоху, які будували комунізм, сьогодні в більшості своїй є маргінальним прошарком, їхні ідеали зазнали краху, а нові національні ідеї їм чужі, адже стійкий вплив радянської ідеології сформував у них різке несприйняття всього національного. Їм складно адаптуватися до сучасного життя, вони драматично консервативні, зміни

рівня та якості життя, на жаль, не найкращі, викликають у них роздратування через те, що, окрім найнеобхідніших продуктів і ліків, нічого не можуть собі дозволити. До того ж представники цих поколінь вважають, що викинуті державою й суспільством на узбіччя життя. Це невдоволення вони переносять у власне повсякдення й відносини з молодшими поколіннями, формуючи в останніх геронтофобні установки, вікові стереотипи та упереджене ставлення до людей похилого віку. Старість зазвичай не заслуговує на увагу в нашому суспільстві, владою літні люди загнані в злидні, їх неохоче лікують у лікарнях, пенсіонерів масово скорочують на робочих місцях, в громадській думці час від часу виникає дискурс про доцільність збереження за ними виборчого права. На якому етапі життя настає відчуження літньої людини від соціуму, чітко формується установка про те, що старість можна принижувати, коли для літніх людей перетворюється на дефіцитний ресурс? Як сучасна молодь визначає статус старості й літніх людей в Україні? Ці та інші, пов'язані з ними питання, безумовно, потребують уваги дослідників

Отже, метою статті є аналіз тенденцій зміни ставлення до літніх людей в аспекті статусних позицій, вікових стереотипів, атитюдів, міжпоколінних відносин.

Актуальність геронтологічної проблематики підтверджується значною кількістю публікацій західних, пострадянських та вітчизняних дослідників. Слід зазначити, що більшість наявних робіт належить до міждисциплінарної галузі знання – геронтології, в центрі уваги якої перебувають біологічні, психологічні та соціальні аспекти старіння. В основному увага приділяється теоретичному аналізу теорій успішного старіння та соціальної роботи з літніми людьми, а також проблемам функціонування пенсійної системи. Що стосується робіт соціологів, то їх не так вже й багато. В цілому набір проблем старості, що розглядаються західною соціологією, є вельми широким: міжпоколінні конфлікти (С. Солнік), гендерні відносини в старіючому суспільстві (А. Серенсен), економічний потенціал літніх людей (М. Греллер), соціальні зв'язки в старості (Д. Філд), особливості старіння в сучасному соціальному контексті (І. Кемпер) [1].

В пострадянській соціології проблеми людей похилого віку досліджуються такими авторами, як: С. Балабанова, Н. Паніна, А. Писарєв, З. Саралієва, Н. Сачук, Л. Соловійова, Н. Ковальова, О. Красильнікова та інші. Увага цих науковців зосереджена, в основному, на дослідженні соціальної роботи з літніми людьми, проблемах їхнього соціального забезпечення та адаптації. Слід відзначити надзвичайно цікаві публікації А. Смолькіна, який розглядає соціокультурну динаміку ставлення до старості. Він не тільки здійснив аналіз емпіричних даних стосовно ставлення до літніх людей у російському соціумі, але й запропонував типологію респондентів за критерієм поваги до старості [1; 2; 3].

Серед вітчизняних вчених, які вивчають геронтологічні проблеми, слід назвати О. Тополь [4; 5], О. Березіну [6], Н. Клименюк [7], Р. Сопко [8]. В своїх наукових пошуках зазначені дослідники розвивають тезу про те, що соціальні проблеми людей похилого віку, їхній соціальний статус, місце в сучасному суспільстві, в соціальній структурі, в різних соціальних системах, спільнотах, у власній родині, відносини з іншими віковими групами, вікові особистісні зміни недостатньо досліджені як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці та практиці.

Старіння населення вважають феноменом ХХ ст., хоча цей процес почав проявлятися ще в ХІХ ст. й неухильно триває в ХХІ ст., зачіпаючи вже не тільки економічно розвинуті, але й країни, що розвиваються. За останні десятиліття цей процес набув ознак глобального явища й величезних масштабів. Якщо в 1950 р. чисельність населення похилого віку в світі становила 205 млн. осіб, у 2000 р. – вже 600 млн. осіб, що в 3 рази більше, то до 2050 р. вона знову потроїться й складе 2 млрд. осіб. У світовому масштабі темпи зростання чисельності населення похилого віку становлять 2,6 % на рік, тобто значно випереджають темпи зростання населення в цілому, які оцінюються в 1,1 % на рік. Очікується, що до середини ХХІ ст. чисельність літніх людей, як і раніше, зростатиме випереджальними темпами порівняно з іншими віковими групами. За прогнозами, в 2047 р. кількість літніх людей у світі перевищить кількість дітей [9].

Україна входить до тридцяти найстаріших країн світу за часткою осіб віком від 60 років і старше: у 2015 році вона становила 21,8 %, а частка людей у віці від 65 років і старше – 15,5 % від загальної чисельності населення. Згідно з національним демографічним прогнозом, до 2025 року особи віком понад 60 років становитимуть 25,0 % загальної чисельності населення, віком 65 років і старше – 18,4 %, у 2030 році – понад 26 % та понад 20 % відповідно. Довготривалою особливістю старіння населення в Україні є його переважна обумовленість процесом зниження народжуваності та високим рівнем передчасної смертності без відчутного збільшення тривалості життя. Старіння населення України, за даними Мінсоцполітики, спричинятиме виклики, пов'язані зі сферою публічних фінансів, функціонуванням ринку праці та системи охорони здоров'я, розвитком соціальних послуг, орієнтованих на літніх людей. До того ж, збільшення частки літніх громадян у загальній структурі населення визначає загальні зміни потреб в освітніх, житлово-комунальних, транспортних послугах, відчутно впливає на стосунки в сім'ї й структуру взаємодії на рівні громад [9].

В Україні криза соціально-економічної трансформації, як вже зазначалося, жорстко позначилася на покоління літніх людей. Серед найгостріших проблем людей похилого віку можна визначити три найбільш поширені: незадовільний стан здоров'я, малозабезпеченість, самотність.

В рамках нашого дослідження слід представити кілька соціологічних теорій старіння, що були розроблені в західній науці в 60-ті рр. XX ст. і розглядали усунення літніх людей з активного соціального життя як неминучий результат модернізації. Західні дослідники характеризують старіння як процес, який поєднує в собі біологічну, соціальну та психологічну складові.

Згідно теорії «зменшення зобов'язань» розробленої, Е. Каммінгом і Ст. Генрі, ослаблення взаємодії між старіючими індивідами й суспільством звільняє літніх людей від тиску соціальних інститутів та соціальних норм, що полегшує перехід від життя до смерті [5, с. 146].

Прихильники теорії діяльності Р. Хевігхерст, Б. Ньюгартен, Ш. Мобін вважали, що ізоляція й відмова від соціальної активності аж ніяк не є природними процесами в ході старіння і що вступаючи в старість, люди зберігають ті ж потреби й бажання, що й у середньому віці, тому всіляко чинять опір будь-яким намірам виключити їх із життя суспільства. Згідно даної теорії, під благополучною старістю розуміється збереження соціальних зв'язків, соціальних ролей і підтримання активності середнього віку. Під емоційним благополуччям (задоволеністю життям) мається на увазі наявність позитивного Я-образу, оптимістичного настрою; задоволення своїм минулим і прийняття нових умов; отримання задоволення від активності повсякденного життя. Цей підхід активно підтримується на Заході та є базисом соціальної політики стосовно літніх людей, яка орієнтується на залучення їх до активного суспільного життя, створення умов для розвитку здібностей і можливостей [5, с. 146].

У межах теорії вікової стратифікації важливими постають проблеми соціального статусу літніх людей, індивідуальних відмінностей при переході з одного вікового періоду в наступний, механізми розподілу соціовікових ролей, відносини з іншими віковими групами. Згідно із даною теорією, з виходом на пенсію людина втрачає свій престиж, втрачає владу над іншими й над собою, тобто старість характеризується втратою контролю над ситуацією.

Теорія символічного інтеракціонізму Дж. Міда пропонує міждисциплінарну концепцію старості. В її основу покладена ідея комунікації як засобу взаємного пристосування індивідів, що є найважливішою умовою існування й розвитку суспільства. Для літньої людини це пристосування: а) до представників нових, молодих когорт; б) до «узагальнених інших», які в цьому випадку виступають як змінене суспільство в цілому; в) до самого стану старості, тобто до самого себе в новій якості. З іншого боку, суспільство повинно пристосуватися до того, що значною його частиною є люди похилого віку, що його демографічна структура набула нового вигляду «сивого суспільства». Якщо пристосувальні навички старих людей вироблялися століттями, (Дж. Мід відзначав, що людській поведінці взагалі притаманний адаптивний характер), то суспільство з необхідністю пристосуватися до власної старості зіштовхнулося вперше й багато в чому виявилось до цього не готовим ні на рівні соціуму, ні на рівні індивідів [5, с.146].

Цікавими видаються положення Дж. Міда про стадійність процесу розвитку самості, аналогічно якому можна розглянути формування в людини образу старості. На першій стадії, ще задовго до настання реальної старості, людина поволі «примірює» на себе образ старого в спілкуванні з людьми старшого віку, з дідусем, бабусею. На наступних стадіях засвоює правила поведінки в співтоваристві пенсіонерів, особливо в передпенсійному віці, переймає моду цієї групи, відмовляється від колишніх звичок, засвоює усталені правила поведінки літніх людей. На останній, пенсійній стадії, вона звертається до досвіду, набутого на попередніх стадіях, використовує символи старості, адаптується до нового ставлення до себе з боку оточуючих. Важливим моментом є своєчасність переходу на кожну із стадій.

Спираючись на цю теорію, можна припустити, що в сучасного покоління людей похилого віку через історичні події, що їх переживала Україна в складі СРСР, модель благополучної старості не сформувалася. Їхні бабусі й дідусі або загинули під час воєнних подій II Світової, або виснажливо працювали все життя над будівництвом соціалізму – комунізму. Ця гіпотеза потребує свого підтвердження в наших подальших дослідженнях. В даній статті вважаємо за необхідне представити результати дослідження ставлення сучасної молоді до людей похилого віку й бачення ними власної старості. В березні 2017 року серед молоді м. Кам'янського кафедрою соціології Дніпровського державного технічного університету було проведено соціологічне дослідження «Практики ставлення молоді до старості та людей похилого віку в сучасному українському суспільстві». Опитування проводилося за допомогою методу анкетування. Було опитано триста респондентів (180 дівчат та 120 хлопців) в різних районах міста. Вік респондентів – від 16 до 27 років.

Аналізуючи результати дослідження, відзначимо, що більшість (95 %) молодих людей ставляться до старіння спокійно або нейтрально. Серед обраних варіантів відповідей не було жодного негативного. Більшість опитаних не відчувають огиди до старих людей (95 %) і, в цілому, поважають старих та не мають наміру до них погано ставитися (80 %). А. Смолькін у роботі «Парадокси ставлення до літніх людей у сучасній Росії» зазначає, що соціологічні дослідження не завжди фіксують поширеність негативного ставлення до представників «третього віку». Він зазначає, що негативні атитюди до старості мають

латентний характер та проявляються зазвичай не в агресивній формі, а скоріше в сприйнятті літньої людини як «відпрацьованого ресурсу» в практиках соціального ігнорування [3].

В нашому дослідженні більшість опитаних позитивні якості літніх людей (такі як «уміння вислухати й порадити» – 60 %, «мудрість» – 75 %, «життєвий досвід» – 92 %) відзначали частіше, ніж негативні («буркітливість» – 16%, «апатія» – 5%, «постійне ниття» – 2 %). Також як хлопці, так і дівчата зазначали, що для вирішення складної життєвої ситуації швидше звернуться за порадою до старших, дідуся чи бабусі (60 % – хлопці, 65 % – дівчата) (рис. 1).

Рисунок 1. Відповіді респондентів на запитання анкети: «Якщо потрібно вирішити життєву проблему, до кого звернетеся?»

Чинником формування ставлення до літніх людей є потенційна включеність у цю вікову групу самих респондентів. Ми запитали в молодих людей: «Чим будете займатися в старості?» і серед варіантів відповідей запропонували: «подорожувати»; «піклуватися про дітей»; «лікувати власні хвороби»; «намагатися весело прожити останні роки», а також «власний варіант». За допомогою отриманих відповідей можна зробити висновки про те, які моделі власної старості конструює молодь на теперішньому життєвому етапі. Так, дівчата відповідали, що будуть: подорожувати – 40 %, піклуватися про онуків – 32 %, намагатися весело прожити останні роки – 10 % і зовсім не обирали варіант «лікувати власні хвороби». Жоден з респондентів чоловічої статі не збирається піклуватися про онуків, варіант відповіді «подорожувати» обрали 60 %, «намагатися весело прожити останні роки» - 14 %, «лікувати власні хвороби» – 17 %.

Серед зазначених в анкеті власних варіантів життя в старості були: «буду крутою бабцею» (д); «не знаю майбутнього, але хочеться бути щасливою» (д); «займатися улюбленою справою» (д); «буду активним» (х) та іронічно-надихаюча відповідь «буду лікуватися від маразму» (х). Отже, слід зазначити, що межу між собою та літніми людьми молодь оцінює як тимчасову. Тут образ Іншого потенційно зливається з Я-образом. І, напевне, це є однією з причин, через яку вікові стереотипи мають менший негативний заряд та не знаходять прояву в агресивному ставленні. Можна припустити, що позитивне ставлення до літніх людей може розглядатися як компенсація за втрату здоров'я, недостатню увагу держави, певна емоційна підтримка для них.

Відповідаючи на питання про те, що вони думають про становище літніх людей у державі Україна, 88 % респондентів погодилися з твердженням про те, що за останні роки життя літніх людей погіршилося. Можна припустити, що подібна думка сформувалася під впливом ЗМІ або спілкування із власними літніми родичами та знайомими, не можна виключати й стереотипізації відповідей (рис. 2).

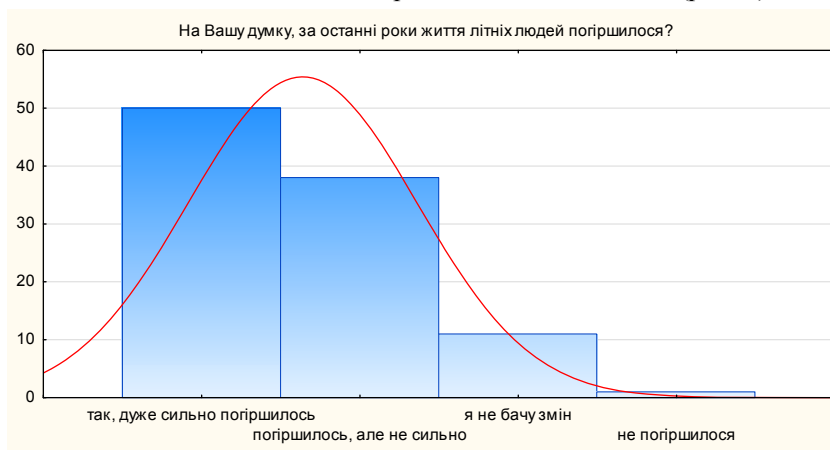

Рисунок 2. Відповіді респондентів на запитання анкети: «На Вашу думку, за останні роки життя літніх людей погіршилося?»

Що стосується питання про перспективи майбутніх позитивних змін, то більшість молодих людей виказали невпевненість у такому розвитку подій. Напевно, через нестабільність соціально-економічної та політичної ситуації в країні, оскільки в скрутні економічні та політичні часи важко прогнозувати майбутнє (рис. 3).

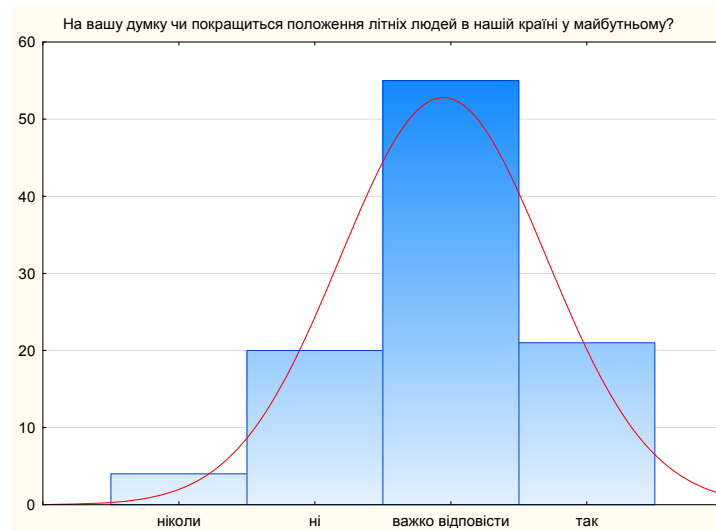

Рисунок 3. Відповіді респондентів на запитання анкети: «На Вашу думку, чи покращиться становище літніх людей в нашій країні у майбутньому?»

Серед опитаних молодих людей 95 % вважають, що літні люди потребують соціальної турботи та захисту (рис. 4). На думку респондентів, людям похилого віку не вистачає «матеріальних благ, підтримки від держави» (55 %), «уваги та підтримки» (24 %), «рівних прав, новітніх норм та законів щодо захисту літніх людей, їхніх груп та об'єднань» (21 %). Аналізуючи отримані результати, можемо зазначити, що на даний момент вирішення проблем літніх людей вбачається молоддю, головним чином, у контексті соціальної допомоги. Це певною мірою свідчить про те, що сучасне суспільство відгороджується від їхніх проблем певним бар'єром, що його формує через інститути соціальної підтримки держава. На нашу думку, молодь переважно не вбачає в людях похилого віку рівних собі, активних членів суспільства, так само сподіваючись на допомогу держави й у власній старості.

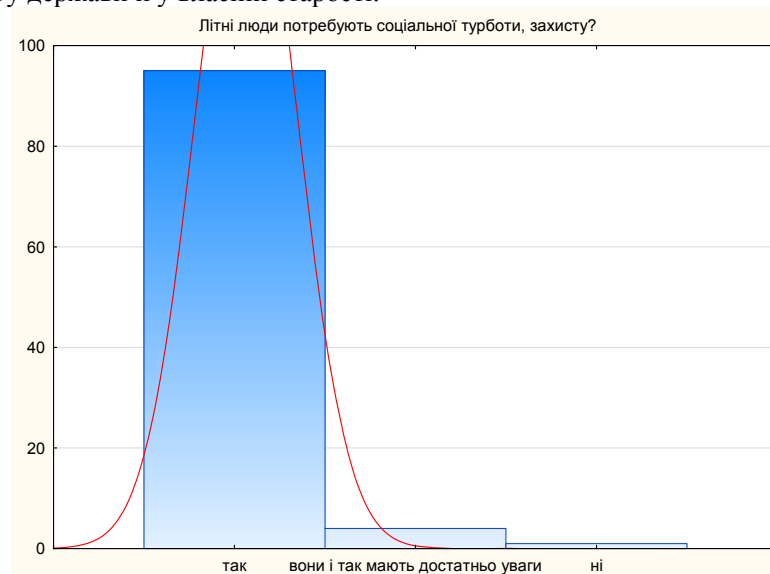

Рисунок 4. Відповіді респондентів на питання анкети: «Літні люди потребують соціальної турботи, захисту?»

Підсумовуючи, відзначимо, що у відповідях респондентів вбачаємо наявність поваги до літніх людей та співчуття через погіршення їхнього соціального становища в нашій державі. Можна говорити про деяку стереотипізованість думок, адже усім з дитинства відомо, що літніх людей потрібно поважати й міжпоколінна взаємодія є найбільш плідним полем для формування вікових стереотипів. Вікові стереотипи є найбільш стійкими саме тому, що, будучи фактами культури, вони можуть існувати й поза індивідуальним досвідом і навіть визначати його. В цілому стереотипи щодо літніх людей являють собою

узагальнений комплекс або набір негативних уявлень стосовно труднощів, пов'язаних із поважним віком (самотність, бідність, низька соціальна мобільність, власна неспроможність і потреба в догляді й підтримці з боку державних інституцій). Незважаючи на поширеність негативних стереотипів щодо старості, вони здебільшого мають латентний, завуальований характер, поширюються й діють, в першу чергу, поза сім'єю та знаходять прояв не в агресивних формах, а в практиках виключення літніх людей із соціально престижних сфер діяльності.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Смолькин А. А. Отношение к старости в контексте межпоколенческих взаимодействий / А. А. Смолькин // Тезисы докладов и выступлений на Всероссийском социологическом конгрессе «Глобализация и социальные изменения в современной России»: в 16 т.: Т. 15. – М. : Альфа-М, 2006. – С. 51-55. 2. Смолькин А. А. Уважение к старости: социологическая концептуализация [Электронный ресурс] / А. А. Смолькин // Социология власти. – 2014. – № 3. – С. 31-46. – Режим доступа : <https://www.academia.edu/> 3. Смолькин А. А. Парадоксы отношения к пожилым людям в современной России / А. А. Смолькин // Социологический журнал. – 2008. – № 3. – С. 106–121. 4. Тополь О. Демографічне старіння в контексті формування стратегій соціальної підтримки літніх людей / О. Тополь // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія : Філософія, педагогіка, психологія. - 2015. - Вип. 38. - С. 55-61. - Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vird> 5. Тополь О. В. Теоретичний аналіз дослідження старості: соціологічний підхід / О. В. Тополь // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. - 2008. - Вип. 34. - С. 145-153. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpqgvzdia_2008_34_16 6. Березіна О. О. Ейджизм у суспільстві: проблеми пізнього віку [Електронний ресурс] // Психологічна теорія і технологія навчання. Вип. 5 [за ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смульсон] / О. О. Березіна – К., 2008. – Режим доступу : <http://www.psy-science.com.ua/department/zbirnyk-2008>. 7. Клименюк Н. В. Відношення до старості в різних культурних традиціях: історичний аспект [Електронний ресурс] / Н. В. Клименюк // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Педагогіка. - 2010. - Т. 123, Вип. 110. - С. 53-58. - Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchduped> 8. Сопко Р. І. Потреби людей похилого віку: теоретико-методологічні підходи до дослідження і проблеми реалізації [Електронний ресурс] / Р. І. Сопко // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія : Соціологія. - 2014. - Т. 244, Вип. 232. - С. 115-119. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2014_244_232_26 9. Лібанова Е., Курило І. Що очікувати українцям до 2050 року? [Електронний ресурс] / Елла Лібанова, Ірина Курило // Урядовий кур'єр. – 31 січня 2012. - Режим доступу : <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/sho-ochikuvati-ukrayincyam-do-2050-roku/>